

Emancipáció és szubjektum¹

Az emancipáció fogalma a függő helyzetből, alárendeltségből, elnyomás alól való felszabadítást jelöli. A latin *emancipo* ige konkrétan az atyai hatalom alóli elbocsátást, felszabadítást, önállónak nyilvánítást jelentette. A fogalom a jogi nyelvből beszűrődött a társadalmi gondolkodásba, ahol jelentésmódosuláson ment keresztül: míg eredendően egy jogos hatalom és birtoklás alóli felszabadulásra utalt, a későbbiekben egyre inkább a jogtalan hatalmi elnyomás alóli felszabadulás értelmét vette fel.

Az emancipációs törekvés nemcsak a jogrend által esetleg igazolt, de erkölcsileg igazságtalan elnyomással szemben, hanem a legtöbb esetben az evidens és magától értetődően külső elnyomással szemben jelentkezik. Mi a helyzet azonban akkor, ha az elnyomás nem külső, hanem valamilyen értelemben a szubjektum belsejében, a szubjektum magjában történik, a szubjektum magán szabadon hajtja végre? Ez esetben ugyancsak emancipációról beszélhetünk? A válasz az, hogy igen. Mert a modern hatalmi formák gyakran nem külső elnyomásként, hanem belső ösztönzéseként, belső késztetésként, önként vállalt belső mozgásként működnek.

A modern hatalmi formákról való gondolkodásban természetesen Foucault juthat elsőként az eszünkbe. Az élet és halál uraként értett szuverén alakját a XVIII. századtól kezdve felváltja egy olyan hatalmi forma, ami már nem pusztán elnyom, tilt és kényszerít, hanem a populáció egészét kormányozza, illetve mikroszatonokon keresztül az életünkbe, a gondolkodásunkba és a vágyainkba hatolva a testet fegyelmezi és a lelket normalizálja. Egy ilyen új hatalmi formációval szemben sokkal nehezebb az ellenállás és az emancipáció, mint egy klasszikus elnyomó és tiltó hatalommal szemben.

A hatalomnak olyan formája ez – írja Foucault –, amely egyénekből szubjektumokat hoz létre. A szubjektum szónak két jelentése van: az egyikben az egyén irányításon és függőségen keresztül másnak van alávetve, a másikban pedig egyfajta lelkiismeret vagy önismeret saját identitásához köti.²

Olyan hatalmi formáról beszél tehát Foucault, amely anélkül működik, hogy az egyén tudna róla, és anélkül irányítja a szubjektummá válását, hogy ez a szabad döntésén, beleegyezésén vagy pusztán gyengeségén múljon. A hatalom immár nem kívülről, erőszakosan hatol be az egyén életébe, hanem már eleve benne van, belülről hat, belülről formálja a vágyait és a gondolkodását. Szubjektummá teszi az egyént, de nem a külső elnyomás vagy a függőség értelmében, hanem a belső átalakítás, az önma-

¹ A tanulmány megírásában az NKFIH 120375, 129261 és 132911 számú pályázatának támogatása segített.

² Michel Foucault: *A szubjektum és a hatalom*. Fordította Kis Attila Atilla. In Bókay Antal et alii. (szerk.): *A posztmodern irodalomtudomány kialakulása*. Budapest, Osiris, 2002. 399.

gához való viszony megformálása révén. Az így létrejött szubjektum azt hiszi, hogy a lelkiismeret és az önismeret révén önnön legbelső valóságáról, önnön lényegi magjáról szerez tudomást, holott csak a normalizáló hatalom önismereti mintáit követi, és kialakítja ezt a vélt belső „magot”, amit önmagának hív. Az így létrejövő szubjektumformában fedezi fel azután és éli meg önnön azonosságát.

A lélek fogalmának kritikáját, tudjuk jól, már Nietzsche megkezdte, és Foucault bizonyos értelemben a nietzschei kritikát mélyíti el. Az *Adalék a morál genealógiájához* című művében Nietzsche arra tesz kísérletet, hogy leírja azt a folyamatot, amelynek következtében kialakul az a szilárd meggyőződésünk, hogy van bennünk egy belső szféra: a lélek, ami valahogy eleve és már mindig is bennünk volt, sőt ez a létünk lényege. A lelkiismeret nietzschei genealógiája első lépésben azt mutatja meg, hogy a lélek, illetve a lelkiismeret eredete mindenekelőtt a rossz lelkiismeret születéséből származik. A rossz lelkiismeret kulcsa pedig az, hogy az ember bezárta magát „a társadalom és a béke korlátai közé”.³ Így ösztöneit nem élhette ki, ezek az ösztönök azonban továbbra is hatottak. „Minden ösztön, amelyik kifelé nem elégülhetett ki, most befelé fordul – ezt nevezem az ember bensőségesítésének (*Verinnerlichung*): így fejlődik ki az emberben az, amit később a 'lelkének' hívnak. [...] mindez azzal az emberrel fordul szembe, akiben élnek ezek az ösztönök: ez a rossz lelkiismeret eredete.”⁴ Ami Foucault számára lényeges a lélek genealógiájának nietzschei gondolatában, az nem más, mint hogy az a belső szféra, ami az egész újkori, karteziánus hagyományban a legevidensebb módon adott, vagyis már eleve létezőként, sőt a legevidensebb módon, végső adottságként tételezett, az valójában képződmény. Az interioritás szférája nem eleve adott, hanem megtanuljuk önmagunkat belülről látni, és megtanulunk e belső szférában azonosulni önmagunkkal. A modern hatalmi formák pedig nem csupán elnyomnak és kizsákmányolnak, hanem a szubjektumon belül is hatnak, azáltal, hogy magát ezt a szubjektumot létrehozzák. Foucault a következőképpen fogalmaz:

Általában véve a küzdelmeknek három típusát különböztethetjük meg: vagy uralmi formák (etnikai, társadalmi és vallási elnyomás) ellen irányulnak, vagy a kizsákmányolás formái ellen, amelyek az egyéneket elválasztják attól, amit megtermelnek; vagy pedig az ellen, ami az egyént önmagához köti, és ezáltal másoknak alárendeli (ide tartoznak az alávetés (*subjection*) elleni, valamint a szubjektivitás és az alárendelés (*submission*) formái elleni küzdelmek).⁵

A jelen összefüggésben számunkra a küzdelem harmadik típusa érdekes. Ez a hármas felosztás ugyanis az emancipáció három különböző formáját is kijelöli. Emancipációs küzdelem irányulhat az etnikai, társadalmi, vallási és természetesen a politikai elnyomás ellen, emancipációs küzdelem irányulhat a kizsákmányolás különféle formái ellen, de ugyanilyen értelemben emancipációs küzdelem

3 Friedrich Nietzsche: *Adalék a morál genealógiájához*. Fordította Romhányi Török Gábor. Budapest, Holnap, 1996. 95.

4 Nietzsche: *Adalék a morál genealógiájához*. 96.

5 Foucault: *A szubjektum és a hatalom*. 399.

irányulhat a különféle szubjektívációs formák ellen is. Ez utóbbi alatt azt értjük, hogy emancipatórikus küzdelmet folytathatunk az ellen is, ami minket az adott körülmények között ilyen és ilyen formában működő, gondolkodó és vágyó szubjektummá tesz. Ezzel Foucault egy egészen új kutatási területet nyit meg, és az emancipáció egészen új lehetőségeire illetve feladataira irányítja rá a figyelmet.

Ez a törekvés számos ponton összefügg az ideológia problémájával. A klasszikus marxizmus ideológiakritikája arra irányult, hogy az uralkodó osztályok azon gondolkodási formáit bírálja, amelyek az alávetett osztályok öntudatosulását lehetetlenné teszik, vagyis a klasszikus marxizmus szerzői az ideológiát a nyílt elnyomás eszközeként értékelték.

Az uralkodó osztály gondolatai minden korszakban az uralkodó gondolatok, vagyis az osztály, amely a társadalom uralkodó anyagi hatalma, az egyszersmind uralkodó szellemi hatalma is. [...] Az uralkodó gondolatok nem egyebek, mint az uralkodó anyagi viszonyok eszmei kifejezései, a gondolatként megfogalmazott uralkodó anyagi viszonyok.⁶

Ezzel szemben a XX. századi ideológiakritikák egészen más aspektusból ragadták meg az ideológia problémáját. Az osztályok, valamint a nyílt elnyomás és a kizsákmányolás megszűnése az ideológia problémáját is átalakította. A fejlett modern vagy posztmodern kapitalizmusban az ideológia szerepe immár egészen más, mint amit Marx és Engels a XIX. század közepén ebben a mechanizmusban látott. A reális társadalmi elnyomást kifejező ideológia fogalma már nem érvényes a XX. század második felétől kezdve. A reális elnyomást felváltja a tudati elnyomás: mindkettőben nagy szerepe van az ideológiának, ám az ideológia strukturális pozíciója megváltozik. Amíg a korábbi ideológia elsősorban morális és vallási meggyőződésként érvényesült, addig az új típusú ideológia a tudat mélyére hatol, és a vágyak szintjén határozza meg a szubjektum életét. Marcuse munkássága nyomán az ideológiát a következőképpen mutatja be egy filozófiai enciklopédia.

1. A rendszer elhiteti tagjaival, hogy szabadabbak, mint valójában.
2. A rendszer kiépíti a szükségletek azon rendszerét, amely fogva tartja és pacifikálja tagjait, a rendszer felettes-énként uralkodik az egyéni pszichén. [...]
3. Az ideológia az azonosság látszata és a gondolatok közössége által megteremti az elnyomók és elnyomottak közötti azonosulást a késő kapitalista társadalom értékviszonyaiban és függőségi rendjében.
4. A politika diskurzusait ellenőrzés alá helyezik, és a veszélyes diskurzusokat ideológiailag kiiktatja a fennálló rend.⁷

Ebben a kontextusban az ideológia sokkal kevésbé nyíltan működik, mint a XIX. században: feladata az, hogy az egyén ne vegyen tudomást önnön kiszolgáltatottságáról és alávetettségéről, hogy önmagát szabadnak higgye, és zökkenőmentesen beleolvadjon „a kényelmes, súrlódásmentes, józan és

6 Karl Marx – Friedrich Engels: *A német ideológia*. Budapest, Helikon, 1974. 57–58.

7 Idézi Kiss Viktor: *Ideológia, kritika, posztmarxizmus*. Budapest, Napvilág Kiadó, 2018. 51.

demokratikus szabadságnélküliség”⁸ állapotába. Lyotard úgy véli, nem a hagyományos ideológiák tartalmától, hanem magától az ideológiától kell megszabadulni, ami a valóság egészéről hamis reprezentációt ad. A kapitalizmus az általa termelt reprezentációk, spektakulumok és szimulákrumok segítségével kontrollálja és domesztikálja a benne élő egyéneket. „Az ideológia az elnyomás elsődleges eszközévé válik – írja Kiss Viktor –, hiszen életünk során nem saját vágyaink, érzéseink és tapasztalataink nevében cselekszünk, érzünk és gondolkodunk, hanem azoknak a reprezentációknak a nevében képzeljük el magunkat és világunkat, amelyeket a rendszer számunkra termel.”⁹ Az ideológia ebben a formájában már nem szellemi meggyőződés arról, hogy a világnak hogyan kell működnie, pl. erkölcsi meggyőződések vagy vallási világnézetek formájában. Az ideológia sokkal inkább a kényelem, a szabadidő, a fogyasztás, az élvezetek maximalizálásának lehetőségeként hat. Nem egy szellemi tartalom irányítja az emberi viselkedést, hanem egy tudattalanul ható vágyakozás a termelésben és a fogyasztásban való állandó részvételre. A fogyasztói ideológia két alkotóeleme Zygmunt Bauman szerint egyrészt az, hogy a legfőbb emberi érték és az ember által elérhető cél az esztétikai kielégülés, másrészt a fogyasztási cikkek közötti választás összetévesztése a szabadsággal. A fogyasztó akkor hiszi magát szabadnak, ha bármit megvehet.

A kapitalizmus formája, az ideológia működése és az egyén önmagáról kialakított tudata szoros összefüggésben állnak egymással. Az alábbi három elmélet még azt is hozzáteszi ehhez a sorozathoz, hogy a társadalom uralkodó pszichés betegségei valójában az egyének ideológiai szubjektívációjának köszönhetően jönnek létre. A késő kapitalizmus rendszere a pszichére gyakorolt hatásként érvényesül, nem a szabad akaratot nyomja el, nem fegyelmez és normalizál, hanem a felkínált lehetőségek csábítása révén és a szabadság illúziója által veti alá az egyéneket.

Ehrenberg és a depresszió

Alain Ehrenberg francia szociálpszichológus több nagyszabású elemzésben is igyekszik körbejárni bizonyos pszichológiai betegségek és a társadalom változásainak összefüggését. Azt állítja, hogy a depresszió ugyanolyan bizonytalan és soktényezős kórkép, mint amilyen a hisztéria volt a XIX. század végén. És ugyanúgy, ahogy a hisztériában, a depresszió kórképében is inkább a pszichiátria bizonyos tendenciáinak és az életvilág normatív folyamatainak sajátos összejátszását kell látnunk, mintsem egy világosan körvonalazható pszichés betegséget. Ehrenberg a kimerülés, a fáradtság és a depresszió jelenségeit alapvetően a társadalom újfajta elvárásaiból és mentális meggyőződéseiből vezeti le. Foucault-ra utalva kijelenti, hogy a fegyelmező társadalom betegsége más, mint a fegyelmező társadalmat felváltó,

⁸ Kiss Viktor: *Ideológia...* 51.

⁹ Kiss Viktor: *Ideológia...* 53.

késő kapitalista társadalmi működések betegsége. Mivel a kapitalizmus korábbi szakasza a fegyelmezésre, a viselkedés irányítására, a szigorú szabályoknak való megfelelésre épült, az ennek a korszaknak megfelelő betegség alapvetően a neurózis, klasszikus formája pedig az elfojtásos eredetű hisztéria volt. Az a társadalmi működés és hatalmi mechanizmus azonban, mely okozta, a XX. század második felében megszűnt, eltűnésének illetve háttérbe szorulásának szimbolikus eseménye a 68-as forradalom, és az ekkor lezajlott kulturális átalakulás és életmódváltás.

A 60-as évektől kezdve a fegyelmező hatalom átengedte helyét egy olyan társadalmi mechanizmusnak, amely a fegyelmezés és a tiltás helyett mindenkit az egyéni kezdeményezésre sarkall, és arra, hogy váljon önmagává. Ebben a perspektívában a depresszió nem más, mint a legfőbb társadalmi elvárással szembeni kudarc: az önmagává válás felelősségének válsága, aminek a mélyén az önmagával való elégedetlenség a legfőbb motiváció. Depressziós az, aki belefáradt az önmagává válás kényszerébe, és alapvető érzése az elégtelenség, ami az élet minden területére kiterjed. A depresszió kórképét nem stabil pszichiátriai jellemzők tartják össze, hanem egy társadalmi elvárás, amelynek kudarca fejeződik ki benne. Ehrenberg szerint a modern társadalomban, a fegyelmező hatalomtól eltérően, semmi sincs igazán megtiltva, viszont semmi sem igazán lehetséges. Úgy tűnik, hogy a 60-as évek nagyszabású emancipációs folyamata létrehozta a szabad szubjektumot, aki önmaga ura, aki csak önnön elvárásainak engedelmeskedik, szuverén és büszke az individualitására. Ám ennek a folyamatnak megvannak a jól ismert hátulütői is: az egyéni élet megválasztásának joga és az önmagává válás kényszere állandó mozgásban tartja az egyént. A tiltott és az engedélyezett kettőssége (mindkettő csak egy eleve adott kereten belül értelmezhető) átadja a helyét a lehetséges és a lehetetlen ellentétének (aminek semmifajta külső kerete nincs). Semmi sem lehetetlen az egyén számára, csak az, aminek a megvalósítására ő nem képes. Ez a folyamat egyfelől nárcisztikus büszkeséget, másfelől depressziós szégyent hozhat létre. És ezek ugyanannak a folyamatnak a komplementer aspektusai.

„Ha a neurózis a bűntudat drámája, akkor a depresszió az elégtelenség tragédiája.”¹⁰ A neurózis a tiltó társadalmi normák kifejeződése, a depresszió az önmagává válást szorgalmazó társadalmi normák által előidézett betegség. Ezt az átmenetet a következőképpen is le lehet írni: a korábbi társadalom megakadályozta, hogy az egyén önmagává váljon, a jelenkori társadalom ezzel szemben különféle módokon arra kényszeríti az egyént, hogy önmagává váljon. Így jön létre a felszabadított szubjektum, azonban nem mint az emberi létezés optimális állapota, hanem alapvetően és mélyen problematikus létezőként. „Az elnyomott szubjektivitás az (áttételi) neurózistól szenvedett, a felszabadított szubjektum az ideális én patológiáitól.”¹¹ Az ideális én okozta szenvedés az az ár, amit az autoritás, a külső kényszer és a tiltás megszűnésért fizettünk. Az ideális én uralma a szubjektivitás, az interioritás és a személyiség sajátos formáit hozza létre, melyek alapvetően különböznek a fegyelmező társadalom által létrehozott szubjek-

10 Alain Ehrenberg: *La Fatigue d'être soi. Dépression et société*. Paris, Odile Jacob, 1998. 19.

11 Alain Ehrenberg: *La Société du malaise*. Paris, Odile Jacob, 2010. 22.

tivítás mintázataitól.

Ehrenberg nem foglalkozik a kapitalizmus és a társadalom összefüggéseivel, elemzéseinek középpontjában a társadalom és a pszichiátriai betegségek kapcsolata áll. Állítása szerint a késő modern társadalom nem tiltó, hanem megengedő, ezért nem a felettes én neurózisait hozza létre, hanem az éni-deálnak való meg nem felelés patológiáit. Nem normalizált és engedelmes testek vagyunk, hatékony alkatrészei egy átfogó termelési mechanizmusnak, akiket az állandó külső megfigyelés tart féken, hanem önmegvalósításra vágyó szubjektumok, akik az éni-deáljuk állandó készítése révén válnak mentálisan alkalmas termelőkké és fogyasztókká.

Az értékkritika és a nárcisztikus szubjektum

Az értékkritikai iskola (*Wertkritik*) a XX. század második felének talán legradikálisabb kapitalizmuskritikáját dolgozta ki. A *Krisis* és az *Exit!* folyóirat köré gyűlt szerzők, mindenekelőtt Robert Kurz, Anselm Jappe (tőlük némiképp függetlenül Moishe Postone) a marxi elméletet próbálták radikalizálni, és egy újfajta társadalom és kapitalizmus kritika irányába továbbfejleszteni.¹² Központi gondolatuk szerint nem a munkát kell felszabadítani a különféle elnyomó és kizsákmányoló mechanizmusok alól, így létrehozva egy igazságosabb társadalmat, hanem meg kell szüntetni azt a berendezkedést, melynek társadalmi kohézióját a „munka” fogalma és a munkába vetett hit teremti meg. A jelenkori kapitalizmusnak egyetlen valódi szubjektuma van: a tőke absztrakt szubjektuma. Mindenki más csupán részt vesz egy olyan mechanizmus fenntartásában, amit senki sem irányít, és ami száguld egy minden eddiginél nagyobb válság felé.

Az értékkritikai iskola szerint, itt elsősorban Anselm Jappe könyveire utalhatunk, az emancipáció feladata is megváltozott. Immár nem a lelkekben szabad szubjektumok nevében kell harcolni a hatalmi-politikai elnyomás és a bér munka igazságtalansága ellen, ez ugyanis legfeljebb a kapitalizmus egyenlősítőbb formáját hozná létre. Egy ilyen harc eredménye ugyanis nem valódi egyenlőség vagy igazságosabb elosztás, és ezáltal szabadabb élet lenne, hanem az, hogy mindenki egyformán ehetsen a McDonald's-ben. Az emancipáció valódi feladata, hogy megszabaduljunk attól a szubjektumformától, ami mindnyájunkat, akár a kapitalizmus szerencsésebb, akár szerencsétlenebb végén vagyunk, fogva tart. Az értékkritika szerint minden olyan kritika, ami valamilyen humanizmus nevében elítéli a kapitalista

12 Az értékkritikai iskoláról kiváló magyar nyelvű összefoglalást ad Szigeti Attila: *Értékkritika*, In Antal Attila, Földes György, Kiss Viktor (szerk.): *Marx... Interpretációk, irányzatok, iskolák*, Napvilág Kiadó, Budapest, 2018. 116-139 ; illetve Balázs Gábor és Losoncz Márk: *Az érték, az áru, a munka – és ellenségei*, in Marosán Bence Péter et alii (szerk.): *Elidegenedés és emancipáció – Karl Marx és a Gazdasági-filozófiai kéziratok*, L'Harmattan, 2016. 38-46.; továbbá Szilágyi Botond: *Mi fán terem az értékkritika?* <https://merce.hu/2019/09/28/mi-fan-terem-az-ertekkritika/> (Utolsó letöltés ideje: 2020. 02. 13.)

társadalmakban élők önzését és zsugoriságát, vagy a javak elosztásának nyilvánvaló igazságtalanságát, valójában abból a naivitásból indul ki, hogy a rendszert lehetne jobban is működtetni, vagyis humanizálni. Robert Kurz és Anselm Jappe szerint a rendszer tökéletesen absztrakt módon működik, és középpontjában olyan fogalmak állnak, mint az absztrakt munka és az érték, az áru és a pénz, nem pedig a kizsákmányolás vagy az igazságtalanság. A moralizáló fogalmak helyett a rendszer komplex és absztrakt jellegét kell látnunk. Ezt már a munkásmozgalom által felhasznált humanista Marx-szal (exoterikus marxizmus) szembenálló (ezoterikus) Marx is megsejtette, aki *A tőkében* részletesen leírta az absztrakt munka és az áruféti emberi akarattól tökéletesen függetlenül működő folyamatát.

Az értékkritikai iskola szerint az áru társadalma kezdi elérni a külső és a belső határait, ami a termelés válságához fog vezetni. Ezért a termelés, nem pedig az elosztás kritikáját kell adni. Ahelyett, hogy új és új forradalmi szubjektumokat keresnénk, a tőke „automatikus szubjektumát” (Marx) kell meghaladni. Az automatikus szubjektum, vagyis az áru, az érték és a tőke önmozgása az emberi szubjektumokat is kiszolgáltatja a mechanizmus egészének. Nem a kapitalisták osztályától kell megszabadulni, hanem a kapitalista szociális viszonyok egészétől, ami az emberi pszichét és szubjektivitást is mélyen befolyásolja. Kurz és Jappe úgy fogalmaz, hogy nem a belsőleg szabadnak tekintett szubjektum nevében kell harcolni a különféle társadalmi jogokért, hanem attól a szubjektumformától kell megszabadulni, amit mindnyájunkban létrehozott az „automatikus szubjektum”.

Milyen ez a szubjektumforma? Három jellemzője van: nárcisztikus, infantilis és versengő. Infantilis, amennyiben hatalmas és kielégíthetetlen vágyai vannak, nárcisztikus, amennyiben egyedül van és minden tapasztalatot önmagára vonatkoztat, és versengő, amennyiben eleve a konkurálást létrehozó helyzetekben érzi otthonosan magát.

Az emberi emancipáció programját tehát új alapokra kell helyezni és új formában kell elgondolni. Az emancipáció nem egy mások felett uralkodó csoport hatalma alól történő felszabadulást célozza (tőkések/proletárok, gazdagok/szegények, férfiak/nők, fehérek/feketék, észak/dél, heteroszexuálisok/deviánsok stb.). Nem szabadulunk a rendszer nyomásától a javakhoz való hozzáférés demokratizálódásával, legfeljebb mindenki egyformán fogyaszthat a plázákban, és mindenki egyformán szavazhat egymástól alig különböző pártokra. Az emancipáció új értelme a következő: felszabadulás az alól, ami a legmélyebb szinten akadályozza az autonómiát: az értékek, az absztrakt munka és a tőke uralma alól. A jelenkori kapitalizmus már nem kizsákmányol, hanem egy olyan társadalmat hoz létre, ami az általános konkurencián alapul, mivel a piaci viszonyok az élet összes területére kiterjednek. Az értékkritika meg akarja haladni a korábbi „balos” kritikák korlátait, mivel ezek mindig valamilyen dichotóm szerkezetben gondolkodtak, és valamiféle eredeti, vagy eredetibb állapothoz próbáltak visszatérni. A problémát tehát az a szubjektumforma jelenti, ami mindenki számára közös a piaci társadalomban. Erre a szubjektumra van ugyanis szüksége a rendszernek, hogy biztosítsa a termelést és a fogyasztást. Ettől

a szubjektumformától, *nem* pedig általa kell emancipálódni! A hagyományos, humanista marxizmust a szubjektumba vetett forradalmi remény éltette, mintha a szubjektum magjában a szabadság kiirthatatlan vágya lakozna. Nem vette észre, hogy ez a szubjektum maga is a kapitalizmus terméke. A marxizmus ezért mindig a forradalmi szubjektumról gondolkodik, új és új formában gondolja el, kik lehetnek önnön belső szubjektív szabadságuk alapján a forradalom alanyai (munkások, parasztok, diákok, nők, marginalizáltak, migránsok, harmadik világbeliek stb.)

Csakis az ezoterikus Marx alapján tudjuk elgondolni, hogy ez a szubjektumforma nem kívülről van ránk erőltetve, hanem a személyiség legmélyéig strukturálja az egyént (pl. a versenyszellem univerzalizálása és interiorizálása, a nárcizmus és az infantilizmus révén). Az individuum egyetlen célja, hogy eladja önmagát, ennek következtében minden lehetséges tartalmat föláldoz a piacnak, az egyetlen valódi cél ugyanis nem más, mint a tőke absztrakt akkumulációja. Az értékkritikai iskola szerint ennek elfogadása a valódi halálösztön.

Egy társadalom sohasem épülhet teljesen a piacra; a gyermekek nevelése, a szerelmi viszonyok, a háztartás, a minimális bizalom olyan aspektusai az életnek, amelyek az érték láthatatlan oldalát képezik, azt az oldalt, amire szükség van, de amit el kell nyomni. Ám ezzel nem a szabadság helye jön létre, a védett, otthoni kis világ, hanem a megvetett szolgáló helye. A piac logikája megköveteli, hogy az élet egy része ne a piac logikájának engedelmeskedjen (hiszen ebből tud táplálkozni, és ez által regenerálja és reprodukálja önmagát), ugyanakkor a piac féktelen és vak logikája ezt a szférát is megtámadja és meghódítja. Így azután tényleg a színtiszta halálösztön uralkodik az életünkön, egy olyan ösztön, ami az életből táplálkozik, de élettelen, absztrakt ürességet hoz létre.

Az értékkritikai iskola szerint egyfajta antropológiai regressziónak vagyunk a tanúi: az anyagi gazdaság párhuzamos a pszichikai és libidinális ökonómiával. Minden arra szolgál, hogy az embereket infantilis állapotban tartsa: a képregényektől a televízióig, a műalkotások restaurációjától a reklámiparig, a videojátékoktól az iskolai programokig. A senki által nem irányított automata szubjektum engedelmes és nárcisztikus fogyasztót termel, aki az egész világot önmaga meghosszabbításának érzékeli. A kapitalizmus nem harmóniában van az emberi természettel (mintha az emberi természet versengő jellegéből következne, hogy a történelem végül a kapitalizmus kifejlődéséhez vezet), hanem sikeresen megtartja az emberi természetet kezdetleges állapotában. Nem azért ilyen a szubjektumformánk, mert a kapitalizmus felszabadított minden korábbi függőségi viszonyból, és ezért végre tisztán látjuk, hogy mit akarunk. Azért vagyunk nárcisztikusak, infantilisek és versengők, mert a kapitalizmus a második természetünké vált.

Anselm Jappe úgy fogalmaz, hogy kétféle uralmi viszonyról beszélhetünk a modern társadalomban: az egyik az a jól ismert viszony, amelyben egy társadalmi csoport hatalmat gyakorol egy másik társadalmi csoport fölött, erről beszél a kritikai társadalomfilozófia Marxtól Bourdieu-ig; a másik ennél

sokkal rejtélyesebb, mivel a látható uralmi viszonyok mögött húzódó láthatatlan viszony, a személytelen struktúrák uralma a társadalom egésze fölött. Marx megsejtett ebből valamit, amikor a tőke automatikus szubjektumáról és az áruféstisről beszélt.

Legtöbb cselekedetükben az áruféstis szubjektumai nem tudatosan áldoznak a féstis kultuszának, hanem épp ellenkezőleg: azt hiszik, hogy a saját „érdekeiket” követik. Fel kell tehát tennünk a kérdést, hogy mi a közvetítés formája az empirikus tudat és az alapvető társadalmi forma, vagyis az áru értékesülése között. Másként fogalmazva, meg kell határozni a tudat általános formáját, azt a formát, ami előre meghatároz minden különös tartalmat, valamiféle előzetes észlelési rászterként. [...] Az, amit szokásosan „szubjektumnak” nevezünk, nem azonos az emberi létezővel vagy az individuummal: egy sajátos történelmi figurációt alkot, amely nem olyan rég jelent meg, mégpedig a munka fogalmával együtt.¹³

Egy radikális társadalomkritika tehát nem tekinthet attól, hogy feltárja és megvilágítsa az emberi lélek „materialista” történetét.

Byung Chul Han és a kiégés

Foucault leírása a biohatalom működéséről nagy jelentőségű lépés a kritikai gondolkodás történetében. Byung Chul Han azonban úgy véli, hogy Foucault elméletének van egy nyilvánvaló vakfoltja: az általa kidolgozott fogalmi rendszerrel nem lehet leírni a kortárs társadalmi viszonyokat és gondolkodási formákat. Illetve bizonyos felfedezései egészen más értelmet nyernek az új állapotok fényében. Han az új társadalmi és hatalmi viszonyok leírására bevezeti a pszichohatalom, illetve a pszichopolitika kifejezést. Ez a fogalom hivatott egybegyűjteni azokat a fogalmi eltolódásokat, amelyek külön-külön bizonyos megváltozott állapotokat jelenítenek meg.

Foucault szegényházakból, bolondok házából, börtönökből, kaszárnyákból és gyárakból álló fegyelmező társadalma már nem a ma társadalma. Helyébe egy egészen más társadalom lépett, mely fitneszszalonokból, irodaházakból, bankokból, repülőterekből, bevásárlóközpontokból és genetikai laborokból áll. A 21. század társadalma többé nem fegyelmező, hanem teljesítményelvű. És immár tagjai sem „engedelmes”, hanem „teljesítő alanyok”. Saját jogú vállalkozások. [...] A tiltás, a parancs vagy a törvény helyébe a tervezet, a kezdeményezés és a motiváció lépnek.¹⁴

13 Anselm Jappe: *La société autophage. Capitalisme, démesure et autodestruction*. Paris, La Découverte, 2017. 20., 23.

14 Byung Chul Han: *A kiégés társadalma*. Fordította Miklódy Dóra. Budapest, Typotex, 2019. 212.

A „*Foucault dilemmája*” című cikkében abból indul ki, hogy a biopolitika a test politikája, a neo-liberális kapitalizmus azonban felfedezi a pszichét, vagyis azt, hogy a megváltozott körülmények között immár nem a test, hanem a psziché a középponti erőforrás. Az újfajta hatalmi viszony célja ezért nem a fizikai ellenállás legyőzése, hanem a pszichikai és mentális folyamatok optimalizálása. Mivel a termelés egyre inkább eltolódik az immateriális javak termelése felé (gondolatok, ötletek, technológiák, érzések, élmények), ezért már nem az engedelmes test által termelt erőre van szükség, hanem a lélek megfelelő működésére. Amikor Foucault leírja az önmagaság technikáit, akkor ezeket alapvetően úgy jellemzi, mint amelyek révén képesek vagyunk ellenszegülni a fegyelmező és normalizáló hatalom működésének. Han szerint viszont a neoliberális kapitalizmus a saját céljaira tökéletesíti az önmagaság technikáit, vagyis nem az ellenállás és az autonómia új „helyét” hozza létre, hanem újfajta engedelmességet. Az önmaga mint műalkotás illúzióvá válik, amit a neoliberális mechanizmus fenntart, hogy minél hatékonyabban aknázza ki az emberben rejlő erőforrásokat. Foucault elképzelése tehát épp az ellenkezőjébe fordul. A szubjektumok önmagukon dolgoznak, vagyis a hatalmi viszonyokat interiorizálnak, majd szabadságként interpretálják őket. Önmagunk optimalizálása és alávetése egy és ugyanazon folyamat két oldala.

Han szerint a pszichopolitika fogalma hatékonyabban írja le azt, ami ténylegesen zajlik a világban, mint a biopolitika fogalma. A külső limitációt felváltja egy nagyon hatékony belső limitáció. Milyen aspektusai vannak ennek a változásnak? A szubjektumból projektum lesz, ami annyit jelent, hogy állandóan újra kell alakítanunk és újra ki kell találnunk önmagunkat. Ez az alárendelés sokkal hatékonyabb módja, mint a tiltás. A diszciplináris „kell” helyett megjelenik a „lehet” szabadsága, aminek viszont nincs határa. A szubjektum szabadnak hiszi magát, miközben valójában önként zsákmányolja ki önmagát: elnyomó és elnyomott, kizsákmányoló és kizsákmányolt így egybeesik. Ez az újfajta szubjektum két dolgot abszolutizál: egyrészt a pusztá életet (az egészség, a fittség, az esztétikai átformálás és optimalizálás értelmében), másrészt a munkát (vagyis önmaga vállalkozójává válik). Az ipari kapitalizmus mások kizsákmányolására épült, ez azonban már nem bizonyul elég hatékony módszernek. Az újfajta kapitalizmus annyiban hatékonyabb, hogy létrehozza azokat a szubjektumokat, akik önmagukat zsákmányolják ki.

Ha a termelés immateriális, akkor mindenki maga birtokolja a termelőeszközöket. Ebből az összefüggésből sok minden következik, most elég ennek az összefüggésnek csak a tudati oldalára figyelni. Mivel senki nincs elszakítva a termelőeszközöktől, ezért mindenki felelősnek érzi magát a sorsáért, vagyis azért, hogy a számára adódó szinte korlátlan lehetőségekből mit tud megvalósítani. A szabadságnak ez az alapvető élménye azonban átfordulhat ellentétébe is: a szubjektum szégyent érez, hogy nem tudta megvalósítani önmagát, a külső elnyomó elleni – korábban – „forradalmi” agresszió pedig önmaga ellen fordul. Egy ilyen szubjektum nem a társadalmi berendezkedés megváltoztatására hajlik, hanem de-

presszióra. Szégyent érez és önmagát kérdőjelezi meg, ahelyett, hogy azt a mechanizmust kérdőjelezné meg, ami elhiteti vele, hogy szabad, és maga dönt a saját életéről.

A fegyelmező társadalomból a teljesítményelvű társadalomba történő átmenetben a felettes-én ideális-énné pozitívizálja magát. A felettes-én represszív. Elsősorban tilalmakat teremtet. [...] Az elnyomó felettes-énnel ellentétben az ideális-én csábító. A teljesítő alany az ideális-én mentén alakítja ki magát, míg az engedelmes alany aláveti magát a felettes-énnek. [...] A felettes-én negativitása korlátozza az én szabadságát. Az ideális-énből kiinduló énmegalkotás viszont szabad cselekedetnek tűnik. Ha azonban az én egy elérhetetlen ideális-én rabjává válik, akkor szabályszerűen felőrlődik. Ekkor tör elő a valós én és az ideális-én közötti szakadékból az autoagresszivitás.¹⁵

A korlátlan szabadság többféle szempontból is látszatnak bizonyul: (1) a szabadság pusztán a felkínált fogyasztási cikkek közötti választás látszatszerű szabadsága; (2) a szabad kommunikáció tartalmatlan és egyre gyorsuló információáramlássá válik, amelyben már csak mérhető információk áramlanak, de értelem nem; (3) a kommunikáció átmegy totális kontrollba és felügyeletbe, ugyanis az adatahalász programok sokkal jobban tudják, hogy mire vágyunk, mit szeretnénk megszerezni, mit szeretnénk megvalósítani, mint mi magunk. Az egyén vonatkozásában a Big Data azt jelenti, hogy egy program sokkal jobban ismeri az ő tudattalanját, mint ahogy ő maga ismeri a saját vágyait. A digitális pszichopolitika következtében a szabad akarat válságba kerül, mivel a befolyásolás a tudatosságot jóval megelőző szinten, és folyamatosan zajlik.

Han állítása először is az, hogy a bennünk működő hatalom, vagyis az, hogy saját magunk fordulunk szembe önmagunkkal, a pszichés megbetegedések tömegessé válásában fejeződik ki a legjobban. És nem csak általában a pszichés megbetegedések gyakoriságában, hanem bizonyos betegségek látványos előre törésében. „Az idegi alapú betegségek, úgymint a depresszió, a viselkedés- és figyelemzavar (ADHD), a borderline személyiségzavar (BDP), vagy a burnout-szindróma (BD) alkotják a 21. század eleji patológia tájképét.”¹⁶ Egy olyan erőszak származékai, amelyekben nem külső ellenség vagy külső hatalom gyakorol elnyomást rajtunk, hanem önmagunk ellen fordulunk. A rendszer részét képezi a szisztematikus, belső erőszak.

Bizonyos termelési szint fölött az önkizsákmányolás jelentősen hatékonyabb, sokkal nagyobb a teljesítőképesége, mint a más általi kizsákmányolásnak, mert a szabadság érzete kíséri. A teljesítő társadalom az önkizsákmányolás társadalma. A teljesítő alany addig zsákmányolja ki önmagát, amíg ki nem ég.¹⁷

Másodszor nem csupán az egyén belső szubjektívációs mechanizmusai változnak, hanem ezzel

15 Han: *A kiegészítő társadalma...* 87–88.

16 Han: *A kiegészítő társadalma...* 9.

17 Han: *A kiegészítő társadalma...* 88.

párhuzamban a politika egésze is. A citoyenekből fogyasztók lesznek, akik a politikára is úgy tekintenek, mint fogyasztási cikke. A fogyasztásra és termelésre optimalizált szubjektumoknak már nincs politikai érdeklődése és legfőképpen nincs politikai aktivitása. Egy ilyen szubjektum passzívan reagál a politikára, pontosan úgy, mint amikor egy fogyasztó elégedetlen a fogyasztási cikkel, és zsörtölődik. A politika ezért elmozdul az igények kiszolgálásának irányába.

Han harmadik megfigyelése az, hogy korszakunkat általánosan jellemzi az érzésekről való beszéd inflációja. A sokféle érzelmezőpontú kutatás azonban nem veszi észre, hogy e mögött az emocionális „boom” mögött gazdasági folyamatok állnak. Az emóciók ugyanis az új gazdasági mechanizmusban termelőeszközzé váltak. A racionalitásról, ami a diszciplináris hatalom eszköze és közege volt, kiderült, hogy határai vannak. Korábban a racionalitás mind az egyén, mind a társadalom, mind a gazdasági szervezés szintjén kényszerítő erő volt, most inkább merevnek és akadályozónak tűnik. A racionalitást objektivitás, általánosság, állandóság, konzisztencia, hosszú távú tartamosság és szabályosság jellemzi. A racionalitás szempontjából minden érzelem haszontalan és zavaró tényező, mert az érzelmek szubjektívak, szituatívak, és illékonyak. A racionalitás azonban összességében lassabb, mint az emocionalitás. A fogyasztói kapitalizmus jelen fázisában már nem dolgokat, hanem érzelmeket fogyasztunk, a dolgok ugyanis nem fogyaszthatók a végtelenségig, az érzelmek viszont igen. Éppen ezért van szükség az érzelmek megismerésére, kutatására, listázására és értelmezésére. Ezzel ugyanis több vágyat és több szükségletet lehet termelni. A fegyelmező társadalom számára a feladat a lehető legjobb funkcionálás, az érzelmek ezért zavaró tényezőkként jelentek meg. Az immateriális termelésben azonban az érzelmek és a kommunikáció egyre nagyobb szerepet játszik, az egyéneknek már nem csak kognitív, hanem emocionális és kommunikatív képességekre van szükségük. Ez az új rend a teljes személyt integrálja a termelésbe, a racionális menedzsmentet ezért felváltja az emocionális menedzsment (ami pont olyan, mint a motivációs coachok működése: lelkesítés, motiválás, animálás, a kommunikáció bővítése és gyorsítása stb.).

A hatalmi működés mint interiorizált erőszak pedig annyira láthatatlan, hogy csupán következményeiben, tüneteiben, az általa előidézett betegségekben, a kiégésben és a depresszióban válik láthatóvá. Egy ilyen láthatatlan pszichopolitikával szemben az emancipáció feladata is más, mint korábban.